

Den bortforpagtede statsmagt

Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede

Af Birgit Løgstrup

Problemstilling

Emnet for denne artikel er en præsentation af, hvorledes den danske enevælde benyttede de private godsejere som offentlige administratorer. Hvilke beføjelser den overdrog dem, og hvilke forpligtelser og fordele det indebar for godsejerne og de administrerede¹.

Den danske styreform var i perioden 1660–1848 enevældig. Til med var den danske enevælde i modsætning til de europæiske fremtrædelsesformer teoretisk udformet og defineret i Kongeloven fra 1665. Heri præciseredes enevælden som enstregen og altomfattende. Kongen havde kun Gud over sig og styrede alle statens anliggender gennem sine embedsmænd. Disse var udnævnt af kongen og var alene afhængige af hans nåde. Sådan så den danske enevælde ud på det teoretiske plan, men virkeligheden var en ganske anden².

Kongen var ikke i besiddelse af det embedsapparat, som skulle sætte ham i stand til at leve op til det altomfattende og alt regulerende system, som Kongeloven fremhævede. Kommunikationsnettet mellem rigets provinser var heller ikke af en sådan standard, at et centralistisk styre kunne fungere let og uhindret. Heller ikke blev så mægtige områder som i dag betragtet som genstand for offentlig administration. Den administrative udvikling i perioden 1660–1848 gik i retningen af

---

Birgit Løgstrup, f. 1941, dr.phil., Landsarkivet i Viborg. Har skrevet: *Dommer og administrator, herredsfogden 1790–1868* (1982). *Jorddrot og offentlig administrator, Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. årh.* (1983) disputats. *Fra tvang til forsorg, Viborg amts forsorgshjem 1882–1982.* (1984) og diverse artikler, bl.a. *Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72, Bol og By* nr. 8 (1974).

skabelsen af et offentligt embedsapparat, som efterhånden fik klart definerede og adskilte opgaver, samtidig med at flere områder blev inddraget under offentlig administration. Det skete først gennem påbud til de private, senere gennem embedsarkiets direkte overtagelse af opgaverne.

Det afgørende spørgsmål bliver, hvilke forhold godsejernes kompetence i lokalforvaltningen skabte for de administrerede fæstebønder og husmænd inden for godset. Det vil være naturligt at dele undersøgelsen i tre hovedpunkter:

- I. Hvordan løstes de opgaver, som eksisterede inden for lokalområdet? Blev der foretaget skifte efter de afdøde, og hvem sikrede de umyndige børns arv! Og hvordan fungerede retsvæsenet. Det vil sige alle de opgaver som fokuserede på befolkningens velfærd og indbyrdes relationer. Spørgsmålet bliver at præcisere, i hvor stor udstrækning administrationen af disse sociale, retslige og åndelige opgaver i lokalområdet var overladt godsejerne, og hvordan de forvaltede dem.
- II. Hvorledes leveredes ydelser (det vil sige skatter og soldater) fra lokalområdet til centraladministrationen? Det er dette spørgsmål, der har størst interesse for den enevældige konge. Uden skatter intet grundlag for hof, centraladministration, hær og flåde. Kongen/staten kunne ikke længere klare sig med indtægterne fra krongods suppleret med ekstraordinære skatter i særlige krisesituationer. Efter 1660 måtte man se i øjnene, at den danske stat ikke længere var en domænestat, men var blevet en skattestat. Ligeledes havde man forladt et militærvæsen, som alene byggede på de store kostbare hvervede hære. Den nationale udskrevne hær blev fra 1701 en nødvendig del af det danske militærsystem. Mens skatterne principielt hvilede på hele den danske befolkning, dog med ulige vægt, så var kun landbefolkningen genstand for soldaterudskrivning. Skatte- og udskrivningsvæsenet på landet blev udelukkende administreret på laveste niveau gennem godssystemet. Spørgsmålet bliver da, nåede ydelserne frem til centraladministrationen og under hvilke omkostninger for modtager/stat, administrator/godsejer og yder/fæstebonde og husmand.

III. Endelig vil der som punkt III blive givet en kort præsentation af de særlige lensbesiddelsesprivilegier, der på mange måder må opfattes som en anomali i det danske system. Men ikke desto mindre eksisterede denne anomali fra 1671–1849.

Ejendomsstruktur

Den danske enevældes største fortjeneste på det administrative område var etableringen af et ensartet udskrivningsgrundlag i den store matrikel fra 1688. Her blev hele Danmarks jord opmålt og vurderet. Samtidig noteredes ejer- og brugerforhold. Det giver samtidig os en mulighed for at få et engangsbillede af ejendomsforholdet til den danske jord. Adelen ejede i 1688 46% af hartkornet (vurderingsenheden), borgerlige godsejere 17%, kirker, skoler og universitet 10%, mens resten var krongods og en meget lille procentdel selvejergods. 73% af Danmarks hartkorn var således i 1688 underlagt det lokale godsejerstyre, indbefattet stiftelsesgodset.

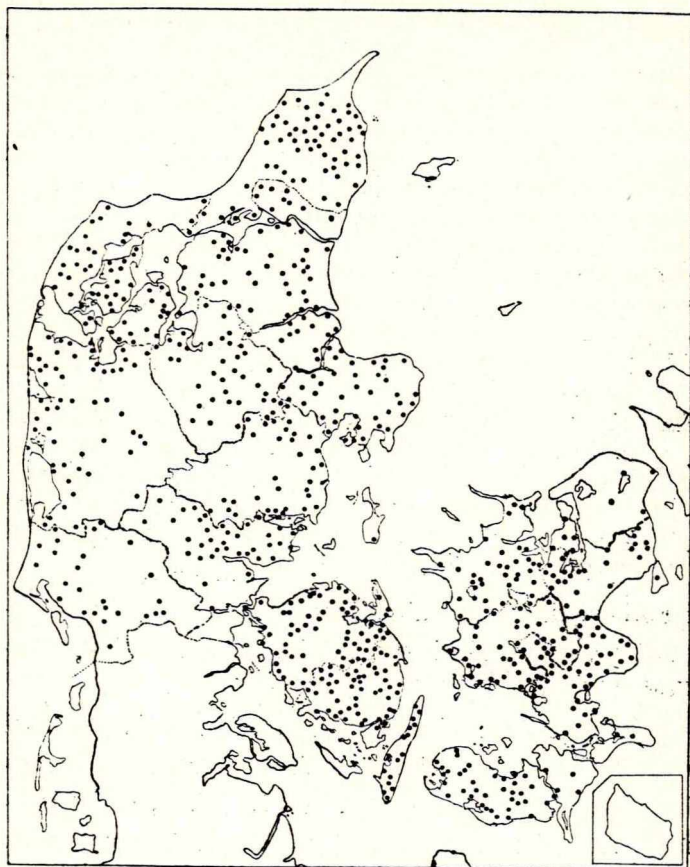
Et gods bestod af en hovedgård (bygninger og hovedgårdsjord) og det tilhørende bøndergods. Hovedgårdsjorden blev drevet ved hjælp af hoveriet (arbejde) fra de nærmest boende fæstebønder og husmænd. Da der var en fysisk grænse for, hvor store afstande hovbudet kunne tilbagelægge hver dag med redskaber og trækraft, søgte godsejerne gennem det 17.–18. århundrede at samle mest muligt bøndergods i nærheden af hovedgården gennem køb og mageskifte. Således gik deres bestræbelser på at blive eneejer af hele landsbyer. Den ideale landbrugsstruktur var da set fra godset store hovedgårde med en krans af underliggende landsbyer uden om. Men opnåelsen af dette idealbillede skete i konkurrence med andre godser med lignende idealer. Resultatet blev da i egne med tæt liggende godser en sammenfletning af ejendomsforholdene. Set fra landsbyniveau kunne det betyde mange godsejere i samme by. En landsby med mange fælles interesser i dyrkningsfællesskab med grandestævnet som forum og fælles om kirke og præst blev splittet gennem tilhørsforhold til forskellige godsejere. Disse strukturer er formentlig forskellige fra egn til egn, men vi har endnu ingen nærmere analyse af forholdene på landsbyniveau.

Det, vi kender, er hovedgårdenes antal og fordeling i de forskellige egne af landet³ (se kortskitse). Deres gennemsnitlige størrelse og det gennemsnitlige forhold mellem hovedgårde og antal bøndergårde.

	samlede antal hovedgårde	antal hovedgårde pr. mil ²	antal hovedgårde pr. 100 bøndergårde	tilliggende af hrtk. i alt	tilliggende gns. tdr. hrtk. pr. hovedgård
<i>Landsdele</i>					
Sjælland	151	1,12	0,96	9433,09	62,47
Lolland Falster	41	1,27	0,87	2322,92	56,66
Fyn	132	2,09	1,70	5346,31	40,50
Øerne i alt	324	1,41	1,15	17102,32	52,67
Sydøstl. Jylland	122	0,92	1,38	5110,19	41,82
Nordl. Jylland	151	1,09	1,59	4735,76	31,36
Sydvestl. Jylland	134	0,69	1,43	4255,65	31,53
Jylland i alt	407	0,87	1,41	14101,60	34,56
Hele landet	731	1,05	1,29	31203,92	42,59

Men disse gennemsnitstal dækker over store forskelle, som endnu ikke er nøjere analyseret.

Alle hovedgårde havde de samme opgaver inden for skifte-, fattig- og skolevæsen i gruppen af velfærdsopgaver (I), mens opgaver inden for retsvæsen og kirke afgang af ejerens særlige privilegier. Kompensation i form af tiendefrihed af hovedgårdsjorden var alle hovedgårde dog fælles om. I gruppe II, ydelser fra gods til centraladministration, var opgaverne ensartede for alle godser inden for skattevæsen og soldaterudskrivning, men derimod var privilegierne forskellige. Der kræ-

Hovedgårdenes fordeling omkring 1682. Kilde: Henrik Pedersen: Hovedgårdsbedriften i sidste halvdel af det 17. årh. s. 15.

vedes et tilliggende af 200 tdr. hrtk. bøndergods inden for en afstand af 2 mil for at opnå skattefrihed af hovedgårdsjorden. De største godser med greve- eller friherreprivilegier kunne dog ved særlig kgl. gunst også opnå skattefrihed af henholdsvis 300 og 100 tdr. hrtk. bøndergods som kompensation for den større administrative byrde, som påhvilede dem.

Fæstevæsen⁴

Der var som omtalt to elementer i godssystemet: hovedgård og fæstegård. Godsejeren havde ejendomsretten til fæstegården, men han overlod fæsteren brugsretten til denne på visse nærmere betingelser, som opregnedes i fæstebrevet. Fæsteren skulle som leje betale godsejeren landgilde i penge og naturalier og yde hoveri, det vil sige arbejde på hovedgårdens marker. Ligeledes påhvilede de kgl. skatter jorden og dermed fæsteren, mens godsejeren stod inde for beløbet. Fæstet/lejemålet varede principielt fæsterens livstid. Men hvis han på en eller anden måde misligholdt fæstekontrakten ved ikke at betale de private eller offentlige afgifter eller enten viste sig opsætsig mod godsejeren eller hans godsforvalter, kunne han udsættes af fæstegården. Hvis han blev tiden ud, eller fæstet ophørte efter fælles overenskomst, kunne han eller hans enke se frem til en fortsat eksistens på fæstegården som aftægtsfolk hos deres efterfølger, hvad enten denne hørte til familien eller ej. Der var også mulighed for at overtage et hus på godset, som fungerede som socialt sikkerhedsnet for sine lydige fæstere.

Fæstebønderne i Danmark var principielt frie folk. De kunne gifte sig, med hvem de ville, de kunne modtage arv og hvis de selv ejede noget lade det gå i arv. De kunne desuden sælge deres produkter, til hvem de ville. Der var dog i praksis mange indskrænkninger heri. På den sjællandske øgruppe (Øst-Danmark) kunne den mandlige bondebefolkning før 1702 ikke flytte uden med godsejerens tilladelse (vornedskab). I perioden 1733–88 var alle bondekarle i hele Danmark stavnsbundne, d.v.s. de kunne fra de var 14 (senere 4 år) til 36 (senere 40 år) ikke forlade det gods, hvor de var født. Dette stavnsbånd var først og fremmest indført for at lette godsejerens offentlige soldaterpræsentation, men det blev senere udvidet af hensyn til det private fæstevæsen. Kvinderne blev derimod aldrig omfattet af hverken vornedskab eller stavnsbånd.

Administrative strukturer

Det danske landskab var opdelt i landsbyer, der var knyttet sammen i sogne. Herfra søgte man til samme kirke. Den gejst-

lige administration førte videre til provst, biskop og centraladministration.

På tværs af dette sognefællesskab gik godssystemerne med deres ejendomsinteresser i samme byer. Til at opretholde godssystem og fæstevæsen havde godsejerne opbygget et internt embedsapparat, som i omfang varierede efter godsets størrelse. Den privat ansatte godsforvalter var den centrale skikkelse med et vekslende antal skrivere, ladefogder etc. omkring sig. Dette private embedsapparat benyttede staten sig af til udførelse af en lang række opgaver, som vi i dag ville kalde offentlige. Men embedsmændene var stadig ansat af godsejeren og stod kun i lydighedsforhold til ham. Godsejeren var da også den egentlige ansvarlige for opgavernes udførelse. Det var arv og køb, der udstyrede ham med embedskompetancen – og ikke en kgl. udnævnelse som hos den kgl. embedsmand. For fæstebønder og husmænd betød det, at de fik samme person som privat arbejdsgiver og offentlig administrator over sig. I øvrigt sondrede datiden ikke mellem privat og offentlig, på samme måde som vi gør i dag i juridisk/administrativ sprogbrug.

Tilsynet med godsernes offentlige administration blev i større eller mindre omfang udført af kgl. embedsmænd: amtmænd og/eller amtsforvaltere. Udviklingen gik i retningen af mere detaljerede regler og et stærkere tilsyn op igennem perioden. Men i 1671 var der sket et alvorligt brud på reglen om kgl. embedsmænds tilsyn med godsejernes offentlige administration. Kong Christian V udstyrede af særlig kgl. nåde nogle af de største godsejere med amtmandsmyndighed inden for deres eget godsområde. De nye grever og baroner, som de kaldtes, blev fritaget for det almindelige amtmændstilsyn og sorterede direkte under centraladministrationen. Formentlig var formålet at skabe en ny særlig loyal adelstand. Men det var en afvigelse fra den enstrengede centralistiske administrationstankengang, som Kongeloven i 1665 havde proklameret som den danske enevældes mål.

Godsejerstyrets administration af opgaver inden for godset

Hvorledes lykkedes det at opretholde retfærdige tilstande og at administrere, hvad vi ville kalde velfærdsopgaver af åndelig og verdslig karakter inden for godsets område?

*Birkeret*⁵

Den danske godsejer var aldrig selv dommer i retssager på sit eget gods⁶. Men en del adelige godsejere havde fra middelalderens slutning haft det privilegium at udnævne en birke-dommer til at afgøre retstvister inden for godsets område, birket. Birket var dermed afsondret fra den almindelige retskreds, herredet. Da det efter 1660 blev muligt for borgerlige at overtage godser til varig besiddelse, fulgte birkeretten ikke med generelt – kun efter særlig kgl. gunstbevilling. Ca. 1680 var der alene i Jylland ca. 60 adelige birker. Ved retskredsreformen i 1688 skete en sammenlægning af de almindelige herreder for at sikre dommerne et bedre udkomme og derigennem også at højne deres juridiske standard. Ved samme lejlighed forsvandt en række birker, som blev sammenlagt med herrederne. I modsat retning virkede de tidligere omtalte grevelige og friherrelige privilegier fra 1671, hvorefter den nye overklasse alle fik tildelt birkeretten på deres len. I 1809 (frd. 3. juni 1809) blev der stillet en række krav til de private birker, først og fremmest om størrelsen af dommerens embedsindtægter, som resulterede i en ny nedlægningsbølge af de 76 tilbageblevne private birker. Endelig med grundloven af 1849 ophævedes alle private birker. Da var der 40 tilbage i hele landet.

Indholdet af birkeretten indskrænkedes også perioden igennem. Oprindeligt bestod den i retten til at udnævne birke-dommer. Men fra 1690 skulle udnævnelsen konfirmeres af kongen. Dette skærpedes i 1809 til en indstillingsret, således at kongen skulle vælge imellem 3 af godsejeren indstillede kandidater. Ingen af dem måtte i øvrigt beklæde andre poster i godsejerens tjeneste. Alt pegede henimod det enevældige ønske om et enstrenget bureaukratisk administrativt system, som ironisk nok først blev gennemført fuldt ud i 1849 af enevældens afløser, det demokratiske folkestyre.

Vi ved ikke meget om, hvilke konsekvenser birkeretten har haft for fæstere i birket. Formentlig har det været længere, inden juridisk embedseksamen er slået igennem blandt birke-dommere, fordi det var små embeder med lave indtægter, der ikke kunne tiltrække veluddannede jurister. Hvorledes birke-dommernes domsafsigelser har placeret sig i sammenligning med deres kolleger i herredet, ved vi intet om. Sådanne kræ-

vende retshistoriske undersøgelser er endnu ikke gennemført i Danmark. Så vi ved ikke, om bonden fik sin ret. En forsker, H. H. Fussing, har søgt at pejle sig ind på problemet for enkelte herreder, (altså områder med kgl. udnævnte dommere, herredsfogeder), i det 17. århundrede, men der har været rejst megen kritik af hans metode og resultat. Fussing sagde ubetinget ja til, at Danmark var et retssamfund, men sammenligninger med birket er ikke foretaget.

Sigt og sagefald⁷

For at opretholde retligt forsvarlige tilstande var det nødvendigt, at der blev rejst tiltale mod lovovertrædere. Det krævede et finmasket offentligt apparat, hvis det centrale embedsherarki skulle påtage sig dette. Derfor havde de adelige godsejere før 1660 sigt, d.v.s. påtaleret overfor deres fæstere. Hvis de forbrød sig mod lovene, skulle godsejeren rejse anklage mod dem ved deres værneting, d.v.s. den ret de hørte under, hvad enten det var birketinget eller herredstinget. Til gengæld for deres ulejlighed havde godsejeren også sagefald, d.v.s. ret til at indkassere den bøde, som var straffen for forseelsen, såfremt de blev dømt skyldige af den pågældende dommer. Hals- og håndsretten var en tilsvarende rettighed, der blot tog sigte på forseelser, der kunne medføre livs- og legemsstraf. Men disse rettigheder eller forpligtelser gik ikke automatisk over til de nye borgerlige godsejere efter 1660. Hertil krævedes kongeligt privilegium.

Hvor almindeligt det var, at private godsejere havde denne offentlige påtaleret, ved vi ikke. Der er heller ikke lavet undersøgelser, der viser, hvordan de administrerede denne ret og pligt, som det også var. Men en fornemmelse kan vi måske få af en forordning af 6. dec. 1743, hvor sigt- og sagefaldsretten måtte indskræpes generelt. Det hed i loven, at godsejerne administrerede denne ret helt efter privatøkonomiske interesser. Hvis der var udsigt til at tjene penge på en lovovertrædelse, så rejste de sag. Eller hvis det ikke var forbundet med alt for meget besvær. Med lovtekstens egne ord:

»Tværtimod vores elskelige kære forfædres allernådigste og højtpriselige øjemærke, som har bevilget herskaber og husbonder sigt og sagefald hos deres tjenere, ikke for at berige

herskaber af deres tjeneres forseelser, men for at opmuntre herskaberne med mere alvorlighed at holde over loven og tilse, at forseelser tilbørlig måtte straffes, hvorimod det nu næsten er kommen dertil, at almuen så godt, som uden seelse synder, stolende på deres slette vilkår, som forsikre dem, at deres herskab, som intet derved vinder, neppe vil tale derpå, og, om end øvrigheden derfor stævner, at husbonden nok vil friholde dem for straf«.

For at opnå en mere effektiv administration af denne sigt- og sagefaldsret fastslog ovennævnte forordning, at en forsømmelig godsejer for det første ikke skulle indkassere den idømte bøde, hvis kongen så sig nødsaget til at rejse tiltale. Men han skulle også selv betale 50 rdl. i bøde til gudeligt brug, som det hed. Skete det tiere, skulle der rejses tiltale mod ham selv med fortabelse af sigt- og sagefaldsretten som konsekvens. Men kongen var afhængig af godsejeren og hans administrative apparat. Så derfor tilføjes det til sidst, at fortabelsen ikke var evig. Sigt- og sagefaldsretten kunne godt generhverves af den dømte godsejers efterkommere. Det er heller ikke ualmindeligt i et godsregnskab at se indtægten af lejemålsbøder eller andet midt blandt de øvrige jordebogsindtægter.

Det må dog understreges, at hverken sigt- og sagefaldsretten eller hals- og håndsretten berørte domsmyndigheden, som godsejerne, som omtalt under afsnittet om birkeretten, aldrig var indehaver af.

Skiftevæsen⁸

Med til retligt forsvarlige tilstande hørte, at der blev foretaget en autoritativ deling af de afdødes ejendele, og at der blev taget vare på de umyndige børns arveparter. På landet havde amtmanden skifteretten efter alle, der ikke var fæstere under et gods. I disse tilfælde – og det var jo i det 17.–18. århundrede de fleste – havde godsejeren skiftekompetencen. Mens birkeret, sigt- og sagefaldsret, hals- og håndsret kun påhvilede adelige eller særligt privilegerede godsejere, havde *alle* godsejere skifteret over deres fæstere med husstand. Dette blev fastslået i Danske lov (fra 1683) 5–2–90. Hvis den offentlige/kongelige administration skulle have påtaget sig denne omfattende opgave, havde det igen krævet et finmasket embedsapparat.

Desuden var godsejerne dybt interesseret i disse bodelinger – som ejere af produktionsapparatet, der skulle fungere videre uanset fæstere. Godsejeren ejede jord og bygninger (enkelte steder i landet ejede fæsteren selv bygninger), mens fæsteren selv ejede besætning, heste og redskaber. Hans ejendom var således en nødvendig forudsætning for driften af både fæstegården og hovedgården. Derfor var godsejeren interesseret i, at der forblev flest mulige ejendele samlet på fæstegården. Der var ikke retsligt sikret arvefæste i Danmark før i enkelte tilfælde i slutningen af det 18. århundrede. Men alligevel var familiefæstet udbredt, således at fæstegården blev overdraget en søn eller svigersøn til den afgående fæster. Det var mest udbredt på Fyn. I disse tilfælde var godsejerens interesser sammenfaldende med den arving, der overtog fæstegården. Ellers var der modstående interesser mellem godsejer/skifteforvalter og arvinger.

Skiftebehandlingen bestod i en vurdering af boets aktiver og passiver. Aktiverne i et bo efter en fæster bestod af indbo, personlige ejendele, besætning, redskaber og korn. Det var i de fleste boopgørelser på Sjælland i det 18. århundrede hurtigt afsluttet. Et spørgsmål er dog, hvor meget – for eksempel af rede penge – der var stukket til side inden boopgørelsen. Passiverne var ofte mere omfattende. Ifølge Danske lov skulle der først skaffes dækning for de umyndiges eller fattigvæsensmidler, som den afdøde eventuelt havde administreret. Det fik ingen betydning i disse boer. Men så fulgte godsejerens egne fordringer i boet, så som husleje, landgilde, skat, forstrækninger til bøndernes avl eller gårdfæld, det vil sige mangler ved gårdens bygninger. Først derefter – hvis der var plads på aktivsiden – kunne der blive tale om overskud til arvingerne. Det var godsejeren eller på de lidt større godser godsforvalteren på hans vegne, som afgjorde, hvad der skulle opføres på udgiftssiden. Godsejeren blev derigennem dommer i sin egen sag.

Den største mulighed for skønsafgørelse lå i vurderingen af mangler på bygningerne/fælden, da det ikke var nedskrevet, i hvilken stand fæsteren havde overtaget fæstegården. Men naturligvis også i vurderingen af de enkelte effekter i boet – hvor meget skulle hestene sættes til osv. Der kan let findes eksempler på, at tingene er sat for lavt i boopgørelserne. Det kommer for dagen, når de samme genstande sættes på offentlig auktion og opnår højere salgspris end vurderingsprisen.

Godsejerens ønske, om at fæstegården kunne fortsætte som bæredygtig driftsenhed, blev stærkt tilgodeset ved frd. af 15. januar 1701, som krævede,

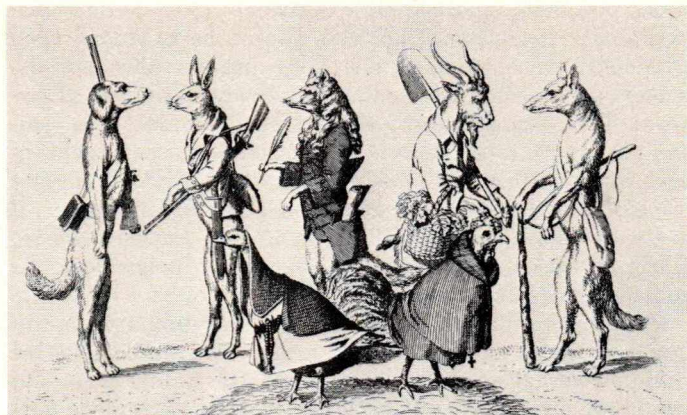
»at der ikke måtte udtages noget af bondens bo, førend deraf til gårdens avlings fortsættelse er udredet en plov med 8 dygtige bæster, en vogn og harve med fornødent redskab og så mange tønder sædekorn af alle slags, som til gårdens sæd udkræves ... Hvis de ej findes in natura, skal betalingen dertil udtages forud af boet og det manglende straks til gården indkøbes.«

Ved frd. af 13. februar 1722 blev kravene forhøjet for gårde over 8 tdr. hartkorn.

Betalingen blev altid udtaget af boet, men ikke altid anvendt til indkøb af de påbudte redskaber og trækkraft. Alligevel ville også den næste fæster ved sin afgang blive præsenteret for kravene til redskaber og trækkraft. Det var en skrue uden ende. Det medførte ikke, at midlerne blev trukket ud af bondebruget og over i hovedgården. Men de blev i fæstegårdene, som ved fæsteskitf ikke blev drænet for kapital, da der – i det 18. århundrede – sjældent blev noget til overs for arvingerne.

Skiftevæsenet var et af de første emner, der blev underkastet lovændring i reformperioden i slutningen af det 18. århundrede. Vurderingsmændene måtte ikke længere tages fra samme gods. De skulle stå frit over for godsejeren (frd. 8. juni 1787). En vigtig del af skiftebehandlingen blev således trukket væk fra godsejeren. I 1790 (frd. 12. februar 1790) blev den resterende del stillet under amtmandens overopsyn: førelse af og årlig indlevering af skifteprotokoller og skifteopgørelser til amtmanden. I 1817 (frd. 25. juli 1817) blev de almindelige godsejere frataget skiftebehandlingen, som nu blev overdraget herredsfogden som kgl. embedsmand. Og endelig i 1850 (lov af 28. april 1850) blev også storgodsejernes skifteret overført til herredsfogden.

Hvis der blev arv til umyndige arvinger i et fæstebonde- eller husmandsbo, var det godsejeren som overformynder, der sørgede for pengenes sikkerhed og udbetaling til arvingerne ved myndighedsalderens opnåelse. Det medførte et administrativt besvær, hvis kompensation alene var besiddelse af

På dette kobberstik fra 1790 er godsejerstyrets førende embedsmand, godsforvalteren, yderst til højre fremstillet som en ræv med pisen under armen. Satiren blev anvendt som kampmiddel på landboreformerens tid.

(Det kgl. bibliotek. Danske historiske blade 1790).

pengene i umyndighedsperioden. Overformynderiet fulgte skiftevesenet og blev trukket fra godsejeren i samme takt.

Reformmønsteret overfor skiftevesenet var det samme som for birkeretten: en udhuling af begrebets indhold og stærkere opsyn fra det offentlige statsapparat, inden kompensationen blev endelig frataget først de mindre, så de større godsejere. Men indtil da havde skiftevesenet i modsætning til birkeretten været en generel kompetance, der påhvilede alle godsejere.

Kirke og præst⁹

Dette emne vedrører, hvad vi kunne kalde den åndelige tilstand på godset. Principielt havde godsejerne intet med denne at gøre. Der var i Danmark tradition for, at kirken fra katolicismens tid havde sin egen organisation: sognepræst – provst – biskop – pave. Ved reformationen (1536) blev paven skiftet ud som overhoved for den danske kirke til fordel for den danske konge. Sognet var den laveste gejstlige administrative inddeling, der som tidligere omtalt gik på tværs af godset. Sognet stod principielt fast, mens godserne som administrative en-

heder bestandig ændrede sig i udstrækning i takt med forskydninger i ejendomsforholdene. Kirken bevarede sin egen administrative opbygning, men dens præster blev embedsmænd i den danske stat – udnævnt af kongen som ejer af kirkerne. Disse repræsenterede en indtægtskilde, idet $\frac{1}{3}$ af tienden i Danmark fulgte kirken. Derfor blev kirkerne også et investeringsobjekt på linie med al anden fast ejendom. Specielt fra 1690'erne begyndte kongen at sælge ud af sine kirker til godsejere eller andre, der ville byde på dem. Det blev således aldrig en eksklusiv ret for godsejere, ligesom heller ikke alle godsejere ejede en kirke.

De nye ejere fik som hovedregel også overdraget jus patronatus, retten til at udnævne præst, men ikke altid, da det beroede på særligt kongeligt privilegium. Der kunne altså godt være kirker, som ejedes af godsejere, men hvortil kongen fortsat havde udnævnelsesretten af præsten. Men selv om en godsejer havde udnævnelsesretten, skulle den pågældende præst i henhold til reskript af 1. juli 1690 også have kgl. konfirmation. Dertil kom, at de danske biskopper – uanset jus patronatus og ejendomsforholdet til kirken bestandig havde forbeholdt sig den kirkelige indvielse til embedet, kollatsen og ordinationen. Derimod blev præsteeksamen i Danmark ikke – som i Sverige og Tyskland – aflagt for biskoppen. Retten til at afholde teologisk embedseksamen lå hos Københavns Universitet. Og efter 1704 kunne kun teologer med teologisk embedseksamen ansættes som præster ved de danske kirker, uanset hvem der havde udnævnelsesretten. Ved den samme forordning (3. juni 1809), som indskrænkede birkeretten til en forslagsret, indskrænkedes også jus patronatus. For fremtiden skulle kirkeejeren foreslå tre kandidater til Danske Kancelli, som nu fik den reelle udnævnelsesret og ikke bare godkendelsen af præsterne i kirker med godsejerligt jus patronatus.

Jus patronatus er specielt af marxistiske historikere blevet stærkt fremhævet som et virkningsfuldt middel i bondeundertrykkelsen. Ved siden af sine øvrige rettigheder, understreges det, havde godsejeren også retten til inddirekte at bestemme, hvad bønderne hørte i kirken om søndagen, og derigennem hvordan deres verdensbillede så ud. Ved siden af den verdslige undertrykkelse kom således den åndelige, som ifølge denne opfattelse egentlig var den værste, fordi den forhindrede bønderne i at se deres undertrykkelsessituation. Dette er indtil vi-

dere et postulat. Vi ved faktisk ikke generelt, hvem der ejede de danske kirker, og hvor ofte udnævnelsesretten fulgte ejendomsretten. Det afgørende for det rejste spørgsmål er imidlertid, hvilke valgmuligheder godsejerne havde i deres præstevalg. Det skulle konfirmeres af kongen. Og uanset udnævnelsesret så havde alle valgbare modtaget samme teologiske påvirkning på Københavns Universitet. Men naturligvis kunne dette forhold have betydning for udbredelsen af nye teologiske retninger til kirkesognene. Vi har blot endnu ingen undersøgelser af kirkehistorien fra denne synsvinkel.

Når en godsejer overtog en kirke og dermed kirketienden, overtog han også pligten til at holde kirkebygningerne ved lige. Da hans indtægt af ejendomsretten naturligvis var lig med forskellen på de to beløb, blev der ofte set stort på vedligeholdelsen. Han stod ganske vist under biskoppens tilsyn, men kirkerne skiftede så ofte ejer, at denne ikke altid var klar over det rette ejendomsforhold. Derfor pålagde frd. af 8. nov. 1726 både sælger og køber at indberette ejerskiftet til stedets biskop under bødestraf for sælgeren og fortabelse af udnævnelsesretten ved første ledighed for den sidste. Men på trods heraf er det et almindeligt indtryk fra kirkesyn i det 18. århundrede, at det stod slet til med kirkernes vedligeholdelse i dette århundrede. De synes ofte at skifte ejere, fordi de blev opfattet som investeringsobjekter i dette århundrede, og det var specielt i første halvdel dårlige tider for landbruget og godserne. Der mangler dog mange undersøgelser endnu af ejendomsforholdet til de danske landsbykirker og konsekvenserne heraf. Men som ved de øvrige godsejerrettigheder blev også jus patronatus udøvet under tilsyn af andre myndigheder, inden den efterhånden indskrænkedes.

Skolevæsen¹⁰

Al almueskoleundervisning på landet havde siden reformationen (1536) haft til formål at give børnene og de unge den nødvendige forkundskab, så de kunne læse eller dog forstå Luthers Katekismus. I hvert sogn var der en degn, som dels skulle varetage en række funktioner i gudstjenesten, dels undervise ungdommen om søndagen og en gang om ugen. Både udnævnelse og pligten til at sørge for bolig var knyttet til patronatsretten – og således kun inddirekte til godsejerstyret.

Lønningsforpligtelsen lå hos sognet gennem offer og tiende – den såkaldte degnetrave. Et skridt henimod at forpligte gods-ejerstyret på dette område blev taget med oprettelse af de såkaldte rytterskoler i 1721. Kongen oprettede som ejer af kron-godset en række skoler, der på mange måder blev forbillede for de senere skoler i de almindelige godsområder.

Efter konfirmationens indførelse i 1736 blev det endnu vigtigere for den pietistiske konge at sikre en bedre indlæring af børnelærdommen hos almuen. Først forsøgt med et reskript til biskopperne (4. oktober 1737) at indskærpe de gældende regler. Men to år senere med forordningen af 23. januar 1739 indførtes en helt ny skoleorganisation, der lagde den største byrde på kirkens patron og den største godsejer i sognet. De skulle i fællesskab rejse skolebygninger, hvor stiftamtmand og biskop fandt det nødvendigt. De fik også på skift retten til at kalde skolelæreren, men sognepræsten skulle bedømme ansøgenes kundskaber. På lensbesidderes gods skulle disse kalde præst, uanset om de var største lodsejere eller ej. Loven satte også visse høje normer for skolelærernes lønninger, som sognets indbyggere skulle yde.

Der kom voldsomme protester mod forordningen. Den blev udstedt midt i en krisetid for landbruget. Godsejerne ville ikke rette sig efter stiftamtmanden og biskoppens anvisninger på skolefordelinger og standard. Skulle de betale, ville de også bestemme. Det følgende års skoleforordning (29. april 1740) pålagde så godsejerne både at planlægge skolernes fordeling og at dække udgifterne hertil. »For«, som det hed i præamblen til den nye forordning, »at vise, at de som nyde det legemlige af deres tjenere, de igen vil sørge for deres åndelige«. Det er et smukt udtryk for samhørigheden inden for godssamfundet, men også for at staten anerkendte, at kun på godserne eksisterede der tilstrækkelig likvid kapital til at klare denne store opgave. Den nye storslåede planlægning af tidssvarende skoler i alle sogne kombineret med omgangsskoler for udstederne blev overdraget godsejerstyret under medvirken og tilsyn først af amtmand og provst og dernæst af stiftamtmand og biskop. Godset skulle yde likvide midler til rejsning af de nye skolebygninger, mens bønderne fortrinsvis skulle bidrage med arbejde efter godsejernes tilsigelse.

For skoleholderen blev den nye skolelov en lønmæssig forringelse. Hvor den første forordning detaljeret havde påbudt

både pengeløn og naturalier pålignet hartkornet, havde den nye blot en generel henvisning til godsejerens senere bestemmelse med følgende optimistiske erklæring:

»Men for resten havde vi allernådigst fundet for godt, at overlade det til lodsejerne selv, efter stædernes og indbygernes lejlighed, at fastsætte og imellem sig selv indbyrdes at ligne hvad skoleholderne for det øvrige, til deres nødtørftige ophold, udi løn og indkomst skal nyde, formodende, at de behandle skoleholderne således, at de ikke skal gøre deres arbejde sukkende.«(!)

Samtidig fik den gamle degn/kirkebetjent sin degnetrave sikret mod indhug fra den nye skoleholder. Skoleholderens duelighed skulle fremgå af den prøve, han skulle aflægge for provst og sogneprest. Men kaldsretten tilkom ejeren af patronatsretten til kirken, hvis han var største lodsejer. I modsat fald gik den på omgang mellem ham og de største lodsejere.

Nok blev projektet med rejsning af skoler over hele landet af mindre omfang end oprindeligt tænkt. Nok blev de nye skolehuse mere undseelige end efter første forordning, men der blev indrettet et offentligt almueskolevæsen over det ganske land. Antallet af skoler er blevet anslået til 1700 ved århundredets midte. I virkeligheden en ganske pæn indsats af godsejerstyret, som endnu ikke er blevet vurderet efter fortjeneste af forskningen. Det værste nedslag i bestemmelserne fra 1740 var skolelærerens lave ubestemte løn. Det fik stor indflydelse på lærerens sociale placering og embedets tiltrækningskraft på velkvalificerede læreremner. Et andet problem for et effektivt skolevæsen var problemerne med at overbevise skolebørnene – og ikke mindst deres forældre og arbejdsgivere – om skolegangens nødvendighed. Men godsejerstyrets skolesystem er endnu ikke undersøgt til bunds. Det må dog ikke mindst på grund af tilvænningseffekten ses som en nødvendig forudsætning for den velfungerende skolelov af 1814.

Hvad betød godsejernes stærke dominans i almueskolevæsenet? Var det en ekstra mulighed for at opdrage almuebørnene til hørighed og lydighed mod godsejeren og hans hele lokalstyre? Som sædvanlig må det korrekte svar være, at vi ved for lidt til at kunne svare endegyldigt på spørgsmålet. Men som omtalt skulle ansøgenes viden og evner bedømmes og god-

kendes af sognepræsten og provsten, inden godsejeren måtte udnævne ham. Godsejeren stod aldrig ene om udførelsen af sine offentlige opgaver. Der er også eksempler fra reformperiodens spredte bondeprotester mod godsejeren, at bønderne fik praktisk hjælp af skoleholderne i deres aktioner. De optrådte som vinkelskrivere, når der skulle sendes protestskrivelser til højere myndigheder – amtmænd/konge. Var det de lave lærerlønninger, der gav bagslag for godsejeren? Disse ikke så få kendte eksempler tyder ikke på, at godsejeren kunne regne med ideologisk opbakning gennem skolevæsenet trods sin dominerende indflydelse på dets materielle forhold.

Fattigvæsen¹¹

Den offentlige fattigforsørgelse var i denne periode knyttet til kirken og sognet, hvad enten den lød på bekæmpelse af tiggeriet, almisser, organiserede uddelinger af penge og naturalier eller omgangsforørgelse (hver fattig gik på omgang til en række husstande i sognet for at få kosten). Frivillig godgørelse var grundprincippet i dette forsorgssystem. Utallige godsejere har da også stiftet donationer eller legater, hvorfra renterne skulle tilfalde de fattige på deres gods eller i en enkelt landsby under dette.

Ved siden heraf foregik en uofficiel forsørgelse inden for godsejerstyret, som der aldrig blev lovgivet om! Denne forsørgelse var enten indbygget i selve fæstesystemet eller var en del af godsejerens alfaderlighed over for sine undergivne. Når en fæster afstod sin fæstegård, måtte den nye fæster som en af fæstebetingelserne normalt gå ind på en aftægtskontrakt. Den gamle fæster skulle fortsat blive boende på gården og nyde sit underhold, som nøje specificeredes i fødevarer og/eller foder til visse kreaturer. Et aftægtsforhold var ikke betinget af familieforhold mellem den gamle og nye fæster. En gårdfæster, der måtte takke af i utide og dermed også give afkald på aftægt fra gården, fik ofte et hus i fæste på godset. Han blev sikret eksistensmulighed på et lavere niveau. Gamle og tro tjenestefolk hos herskabet kunne også være sikre på en form for underhold på deres gamle dage. De ville ikke blive sat ud i kulden. Det blev formentlig opfattet som en uofficiel forpligtelse for godset. Men det var unægtelig afhængig af godsejerens nåde. Hvis fæsteren ikke adlød hans ordre, hvis tjenestekarlen tillod sig at

have sin egen mening, så forsvandt godsets velfærdsforanstaltninger. De var jo ikke lovbundne.

Godsforsørgelse var ikke og blev aldrig en ret, de nødstedte kunne påberåbe sig. Det stigende befolkningsoverskud gennem det 18. århundrede pressede godssystemet over evne. Det kunne kun vanskeligt opsuge befolkningsoverskudet. Det blev husmands- og inderstegruppen, der voksede. Der hvor man levede nærmere ved et eksistensminimum. Samtidig begyndte godssystemet at gå i opløsning i slutningen af det 18. århundrede. Fæstegårdene blev solgt til selveje og dele af godserne blev udstykket. Dermed smuldrede også godsejerstyret som forsørgelsesnet i dele af landet. Behovet for et effektivt officielt forsværsvæsen blev større. Det organiseredes i Danmark med fattigloven af 1803, der byggede på sogn og præst/embedsmand med deltagelse af et par sognemænd. Det var samtidig den spæde begyndelse til et lokalt selvstyre på landet.

Sammenfatning

Med henblik på at skabe retligt forsvarlige tilstande inden for lokalsamfundet/godset benyttede kongen/staten sig kun af alle godsejere uanset særprivilegier ved udførelsen af skifte- og overformynderivæsenet. Kun særligt udvalgte godsejere havde birkeret, det vil sige, retten til at udnævne birkedommer. Heller ikke alle havde sigt og sagefald og hals og håndsret. Godsejerne udførte deres opgaver under tilsyn af statslige embedsmænd – et tilsyn der blev mere udbygget i reformtiden i slutningen af det 18. århundrede. Desuden blev deres frie rådhedsret mere indskrænket i samme periode og de første årtier af det 19. århundrede.

Velfærdsopgaverne i lokalsamfundet, hvad enten de var af åndelig eller materiel karakter, var længe knyttet til kirken og sognet. Efterhånden blev en række godsejere kirkeejere, med hvad det indebar af differentierede rettigheder og forpligtelser under biskoppens tilsyn. Det blev aldrig generelt for alle godsejere. Først med skoleloven af 1739/1740 blev der pålagt alle godsejere betydelige forpligtelser for udbredelsen af almueskolevæsenet. Også dette foregik under gejstligt tilsyn. Godsejernes deltagelse i fattigforsorgen var derimod helt på godssystemets egne præmisser uden lovgivningsmæssig opbakning. – I de hidtidigt behandlede interne opgaver var således kun to så

forskellige områder som skifte- og skolevæsen generelle for alle godsejere. De øvrige kompetenceområder hvilede på særlige privilegier. Forskningsniveauet tillader desværre ikke at udsige noget generelt om betydningen for den offentlige mening på landsbyniveau af, at godsejerne var involveret i en del af disse velfærdsforanstaltninger.

Godsejerstyrets administration af ydelser fra godset til centraladministrationen

*Skattevæsen*¹²

Når det gjaldt administrationen af ydelser fra godsets beboere til centraladministrationen benyttede den danske enevælde alle godsejeres administrationsapparat – uanset størrelse og særprivilegier i øvrigt. Alle godsejere skulle i henhold til frd. 4. juli 1662 udregne skatten for godsets beboere, opkræve den, indbetale den til den statslige lokaleembedsmand, amtsforvalteren, og ikke mindst stå inde for skattens erlæggelse. En restance hos en fæstebonde var overfor det offentlige en restance på godset¹³.

Den danske enevældes største fortjeneste på det administrative område var etableringen af et ensartet skatteudskrivningsgrundlag på landet. En række forskellige skatter blev afskaffet i 1660 til fordel for beskatning af jorden på grundlag af matriklen. Efter nogle forsøg på at opstille denne på grundlag af fæstegårdenes landgilde tog man i 1680 fat på en storstilet opmåling og vurdering af al Danmarks jord. Det resulterede i Christian V's matrikel af 1688, som blev udskrivningsgrundlaget for jordskatter på landet frem til næste matrikel af 1844. Det er klart, at den ikke var i stand til at opfange alle senere opdyrkninger og grundforbedringer – ligesom der var og er i dag megen diskussion om jordvurdering som mål for borgernes skatteevne. Og en så nøjagtig konstatering som mulig af skatteevnen var målet for al skattetænkning – uanset enevældens teoretiske muligheder for at udskrive den skat, den måtte ønske. Disse indvendinger mod matriklen rokkede imidlertid ikke ved den som en administrativ gevinst.

For centraladministrationen var det afgørende at få den udskrevne skat ind i den offentlige kasse så ubeskåret som muligt, det vil sige med så lave administrationsomkostninger og

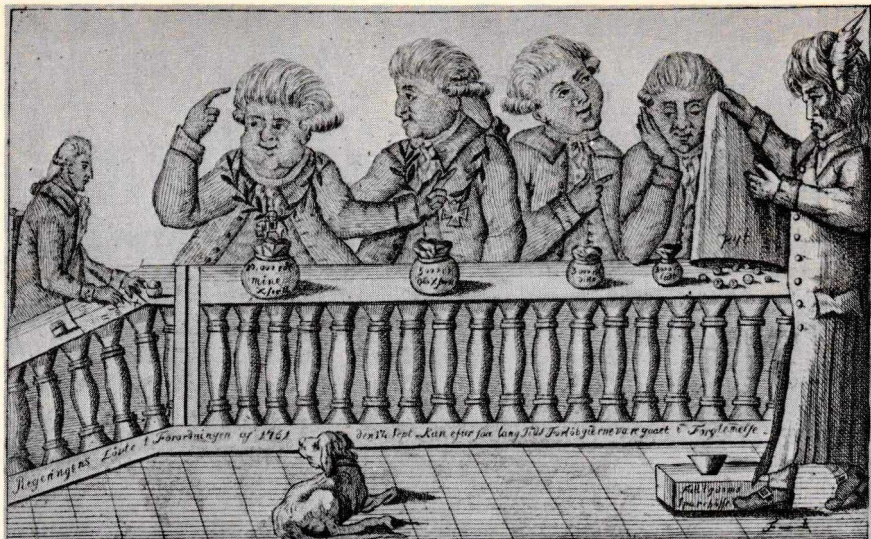
skatterestancer som muligt. Begge dele opnåede man ved at overlade skatteopkrævningen til godsejerne. Deres skatteopkrævning var startet under Christian IV som en frivillig ordning, fordi de ikke ønskede indblanding i godsets affærer. De ønskede selv at bestemme, hvor hårdhændet specielt restancerne skulle inddrives. Hvis en fæstebonde blev udpint af skattevæsenet, faldt det tilbage på godsejeren, som ikke kunne få sine fæsteafgifter ind, og eventuelt måtte skaffe en ny fæster til gården. Ved at overtage administrationen fik han mulighed for at tage en helhedsvurdering på et tidligere tidspunkt – hvor også mulighederne for at få et bedre fæsteemne på det givne tidspunkt spillede ind. Skattevæsenet kunne på laveste niveau administreres efter godspolitiske hensyn.

Godset var i forvejen i besiddelse af et administrativt apparat med godsforvalteren som det bærende element. Men naturligvis var den offentlige administration en belastning. Som compensation blev der givet skattefrihed til de komplette hovedgårde – det vil sige med 200 tdr. hrtk. bøndergods inden for en radius af 2 mil. For grev- og friherreskaber var yderligere henholdsvis 200 og 100 tdr. hrtk. bøndergods skattefrit. Til gengæld måtte alle andre godsejere betale jordskat af både hovedgårdsjord og bondejord. Før enevælden havde al hovedgårdsjord været skattefri. Men ved statsomvæltningen 1660 mistede adelen både eneret til godserne og skattefriheden. Den sidste vendte altså tilbage for de største godser, men som modydelse for skatteadministration.

Svarende til byernes konsumtionsskat/forbrugsafgift skulle der på landet svares en afgift af alle tjenestefolk. Denne folkeskat blev indtil 1760 opkrævet af private skatteforpagtere på baggrund af en offentlig auktion. Men de største godsejere kunne indgå som almindelige forpagtere på deres gods eller som underforpagtere, men i så fald efter privat aftale med den officielle skatteforpagter. I 1760 blev folkeskatten ændret til hartkornsskat, således at folkeafgiften indbetaltes til godsejeren, mens denne viderebetalte en hartkornsafgift. Det var en administrationsforenkling set fra centraladministrationen.

Ekstraskatten

Nu havde man i Danmark et enstrenget skattesystem på landet med ensartet skatteudskrivningsgrundlag (jorden) og ens-

Den hårdeste kritik af det 18. årh.'s skatter blev rejst mod ekstraskatten. Den blev i 1762 pålagt alle over 12 år (senere 16 år) som en midlertidig foranstaltning. Men først i 1812 blev den ophævet. (Det kgl. bibliotek. Danske historiske blade 1797–98).

artet opkrævningskanal (godserne) – kun selvejere indbetalte direkte til amtsforvalteren. Men riget fattedes penge. 1762 (frd. 23.9.1762) indførtes en personafgift på 1 rdl. på alle over 12 år. Der rejstes et ramaskrig. Så den måtte modereres i 1764 – (frd. 17.1.1764), blandt andet hævedes lavalderen på landet til 16 år. Oprindeligt havde man tænkt at genoplive sognefællesskabet som skatteopkrævningsinstans med ansvar for beløbet indbetaling. Men også her måtte godset træde til. Skatten skulle ind i overensstemmelse med mandtallet.

Dette system fik flere konsekvenser. Godset fik en betydelig forøget administration – små beløb fra mange husstande. Godsejerne blev interesserede i at holde fattige ude fra godsets område – altså forringede vilkår for de dårligst stillede. Men desuden forøgedes presset på sognepræsterne for at undgå opførelse på mandtallet. Vi har først tallet for skatteprovenuet fra 1785. Herfra ligger det nogenlunde stabilt frem til 1807. (De sidste år inden ophævelsen 1812 lå skatten under selv de officielle mandtalsberegninger). Derimod afspejles den befolkningsforøgelse, vi ved, har fundet sted i det 18. årh. ikke i skatteprovenuet. Men dette udsiger også blot, hvordan skatten

fungerede i det lukkede system, som mandtallet satte grænser for. Systemet at godsejerne skulle betale for den fattige, der ikke kunne selv, garanterede konstante beløb, når mandtallet havde fundet sit leje. Det stod godsejerstyret inde for. Hvis vi derimod vil undersøge forholdet mellem mandtallet og den eksisterende befolkning, er der meget, der tyder på, at systemet har fungeret med uofficielle skattefritagelser, d.v.s. officielle forglemmelser på præsternes mandtal. Der ligger mange ansøgninger herom. Præsterne redegjorde officielt for det pres, de var udsat for. Endelig har en sammenligning mellem et officielt præstemandtal og flere interne delmandtal på et enkelt gods givet samme resultat.

Skatteberegning

Dette system af hartkornsskatter fra godsets fæstebønder – og husmænd med jord og (fra 1762) af personafgifter fra alle bosatte skulle godsadministrationen/godsforvalteren administrere. Hjælpemidlet var for hartkornsskatten godsets interne jordebog med hver fæsters jordtilliggende, der som bilag fulgte skatteindbetalingen til amtsstuen. Skatteberegningen var et simpelt gangestykke: Skattesats $\times$ fæstegårdens hartkorn. Hartkornsskatten blev udskrevet dels i penge, dels i korn. Men uanset dette indbetalte bønderne den til godsejeren i korn, penge, kreaturer eller andre naturalieafgifter. Det danske bondesamfund lå i økonomisk henseende stadig mellem pengeøkonomi og naturalhusholdning. Den omregningstakst, godsejerne modtog naturalieydelsen til, kunne afsløre fæstebondens afhængighed af godsejeren. På den anden side blev han befriet for et tilsvarende afhængighedsforhold til en købmand, hvis han var nødsaget til at sælge en vare for at få rede penge til at klare skatterne for. Købmanden kunne ikke forventes at have særlig interesse i fæstegodsets trivsel.

Indbetalingsterminerne var officielt fire for hartkornsskatten, men bønderne var normalt bagud med betalingen, som kom ind drypvis. Fra 1719 stillede lovgivningen krav om et særligt regnskabssystem med en skattekvitteringsbog hos hver skatteyder og en side i godsets hovedbog, som svarede hertil. Dette var udelukkende for at skabe sikker dokumentation for indbetalingen i leddet fæstebonde-gods.

Godsforvalteren var som omtalt privat ansat af godsejeren

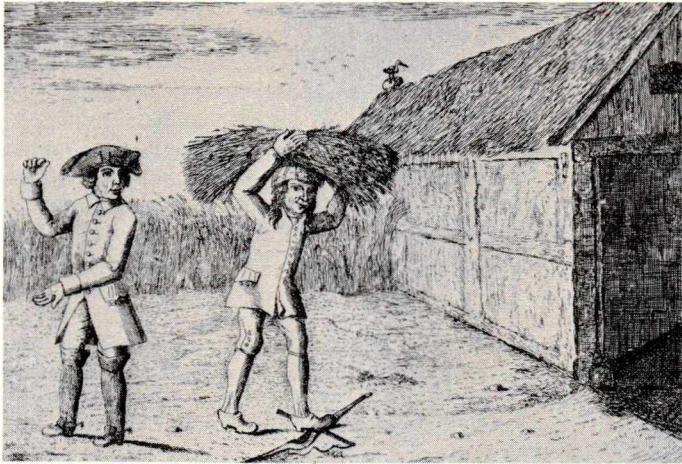
og kunne ved skatteopkrævningen have hjælpere, som han selv lønnede. Desuden er der fundet eksempler på, at i fjerntliggende byer har en af bønderne fungeret som skatteopkræver. Det administrative system har således ikke som i et moderne bureaukrati fungeret som et leddelt forløb, men er tværtimod hakket i stykker af private ansættelsesforhold. Heri adskilte det sig imidlertid ikke fra den offentlige administration, hvor fuldmægtige hos f.eks. amtmænd og amtsforvaltere var privat ansatte, der lønnedes af dem og fungerede på deres ansvar.

Den offentlige embedsmand, amtsforvalterens rolle i skatteadministrationen var at kontrollere skatteberegningen fra det samlede gods og kvittere for modtagelsen. Når skatten ikke kom ind til tiden – d.v.s. efter 3 uger måtte han henholdsvis henstille, rykke og true godsadministrationen, inden han evt. var nødsaget til at lade militæret foretage udpantningen hos godsejeren. Dette drastiske skridt krævede amtmandens godkendelse. Følte godsejeren sig dårligt behandlet, måtte han klage til Kongen/Rentekammeret. Årsagerne til en langsommelig skatteindbetaling kunne være forskellige for de enkelte godsejere. Nogle havde måske ikke pengene, enten fordi bønderne ikke havde indbetalt dem, eller fordi de havde brugt dem til andre udgifter. Andre spekulerede måske ligefrem i de forøgede likviditetsmuligheder med tilhørende rentefordele. Lokale undersøgelser har dog godtgjort, at bønderne var sendrægtige til at indbetale deres skat til godsejerne. Så systemet snarere har medført en likviditetsstramning for godsejerne. Men her vil der sikkert vise sig store forskelle fra gods til gods.

Skatterestancer

Godsejeren var iflg. skattelovgivningen forpligtet til at indbetale skatterne til den offentlige forvaltning. Fæstebonden havde i sit fæstebrev forpligtet sig til at betale alle de skatter, der hvilede på fæstegårdens jord. Det var en af betingelserne for at blive ved stedet. I modsat fald kunne han sættes ud af fæstegården. Hertil krævedes, at en domstol fastslog skyldforholdet. Det var ikke vanskeligt på grundlag af den tidligere omtalte skattekvitteringsbog. Der var ingen regler for gældens størrelse – 1 rdl. i gæld var tilstrækkelig udsættelsesgrund. Men hvorledes en godsejer reagerede på skattegæld, var

Var fæstevæsenet en fordel eller ulempe for fæstebønderne? Ophavsmanden til dette satiriske kobberstik fra 1787 er ikke i tvivl. Bonden tramper med et tilfredst smil både på sit tidligere åg og godsforvalterens pisk.

(Kobberstiksamlingen. Danske satiriske kobberer nr. 43).

afhængig af mange forhold, som egentlig var skattevæsenet ganske uvedkommende. Stod fæsteren sig godt med godsejeren og/eller godsforvalteren, ville man måske anse gældsforholdet som forbigående. Det skyldtes måske uheld med kreaturer eller andre af de driftsulykker, som landbruget ikke mindst tidligere konstant var truet af. Måske var det også vanskeligt at finde alternative fæstemner på godset. Flere lignende forhold kunne gøre godsledelsen interesseret i at hjælpe den forgældede fæstebonde. Der er mange eksempler på, at gælden (skatte- og landgilderestancer, forstrækninger med føde- og sædekorn, kreaturer og bygningstømmer) har fået lov til at vokse til anseelige højder, inden godsledelsen har grebet ind. Dette er ensbetydende med overførsel af naturalier eller likvid kapital fra hovedgården til fæstegården. Ofte fremstilles forholdene, som strømmen bestandig er gået i den modsatte retning.

Men havde godsledelsen vist sig langmodig flere gange – var den trådt til med driftshjælp, og det alligevel ikke havde hjul-

pet – havde fæstebonden ikke fulgt godsledelsens anvisninger ved drifts- eller handelsmæssige dispositioner, eller hvis der stod en bondekarl med lidt penge på kistebunden, der var villig til at overtage fæstegården på godsejerens betingelser – så blev den gamle fæster sat ud. Naturligvis spillede godsets likviditet i almindelighed også ind. Et velkørende gods kunne bedre vise sig langmodig med skatten end et gods med stram økonomi. For godset måtte jo betale skatten for fæsteren.

Under nogle uroligheder i en konkret hoverisag i 1771 på et sjællandsk gods (Løvenborg) skrev godsinspektøren til godsejeren:

»Men som jeg dog ikke ganske tror freden her på godset –, så lurur jeg på, at få ophavsmændene til mytteriet opdaget og lovlig bevist. Findes der dog, som jeg tror, iblandt dem et par af de ringeste, da tiltaler jeg dem lovlig, om videre alarm måtte opkomme«.

En fæstebonde med restancer måtte undgå at vække sin husbondes mishag. Det var en følge af sammenblandingen af offentlig administrator og privat arbejdsgiver i en og samme person.

Det har været diskuteret, om denne sammenblanding var til fordel for fæstebonden eller ej. Det var en fordel, at godsejeren i tilfælde af akutte og uforskyldte driftstab i egen interesse ville yde bonden henstand og betale skatten for ham. Det var en ulempe, at fæstebonden aldrig kunne handle frit, – uden angst for at vække godsejerens mishag, og derved forspilde eventuelle aktuelle eller fremtidige kreditmuligheder. Hvorledes historikeren vil bedømme dette afhængighedsforhold med dets positive og negative sider, er måske i virkeligheden op til hans egen psyke eller erfaring. Det kan spille ind, hvorledes det økonomiske klima er på det pågældende tidspunkt. Skriver historikeren i en opgangsperiode med velfungerende virksomheder, vil han lægge vægt på fæstebondens frie dispositionsmuligheder. Skriver han omvendt i en nedgangsperiode med økonomisk usikkerhed, så vil han lægge vægt på, at fæstebonden havde godsejerstyret som et sikkerhedsnet omkring sine økonomiske og driftsmæssige dispositioner. Der er heller ingen tvivl om, at systemet har været oplevet på begge måder af fæstebønderne. Der var ofte misvækst, sygdom

blandt kvæget, altødelæggende ildebrande i datidens agrarsamfund med usikkerhed som dets grundvilkår. Så var det godt at have godsejeren som værn i bogstaveligste forstand. Men i opgangstider, hvor man gerne ville have en større del af udbyttet til sig selv – eller så en fordel i en bestemt driftsform, som godsejeren ikke syntes om, – så følte godsejerstyret snærende.

Fæstevæsenet begyndte at gå i opløsning i slutningen af det 18. århundrede med fæstegårdenes salg til selveje og udstykningen af en del af hovedgårdene. Selvejerne indbetalte selv deres skatter til amtsforvalteren. – Man havde forsøgt i 1769 (frd. 13.5.1769) fortsat at lade godsejerne være ansvarlige for de nye selvejerbønders skatter, men det ophævedes atter i 1784 (cirkulære 21.11.1784). Men så længe der eksisterede fæstevæsen i Danmark, opkrævede og indbetalte godsejeren fæsternes jordskatter. Dog skete der en regulering ved frd. 31.1.1793, hvor hele restanceadministrationen blev fjernet fra godsejerstyret, underlagt faste terminer og selve opkrævningen af restancerne overdraget til civil eksekution af sognefogden som herredsfogdens/den offentlige embedsmands forlængede arm.

Godsejerstyrets rolle var mere omfattende inden for skatteadministrationen end de øvrige områder, vi har behandlet. Det skulle levere skatteydelse fra godset til den lokale statsadministration. Men alligevel havde godsejeren bestemte grænser for sin administration. Udskrivningsgrundlaget var fastlagt udenfor godset: Christian V's matrikel og sognepræstens mandtal. Godsejeren havde fået pålagt at føre en hovedbog og skattekvitteringsbøger for bønderne. Restancer kunne ikke inddrives hos godsejeren uden amtmandens billigelse. Han kunne ikke selv sætte en bonde ud af fæstegården, uden en underrettsdommer havde konstateret restanceforholdet. Men netop i forbindelse med restanceinddrivningen havde godsejerstyret mulighed for at udøve sit frie skøn, der også tog godsøkonomiske hensyn, hvad enten det var til fordel for den pågældende fæstebonde eller ej.

*Udskrivningsvæsenet*¹⁴

Den danske stat havde i det 17. årh. stort set klaret sig med stående hvervede hære – bortset fra enkelte udskrivninger af

selvejer- og krongods. Men i 1701 etableredes en landmilit's bestående af udskrevne soldater fra landdistrikter, men ikke i byerne. Det blev under det forudgående kommissionsarbejde drøftet at lade udskrivningen hvile på folketal. Men Christian V's veletablerede matrikel var en administrativ tilløkkelse. Så resultatet blev i frd. af 22.2.1701, at for hver 20 tdr. hartkorn skulle der stilles en soldat på landmilitssessionen uanset befolkningstæthed. Godsejerne i kommissionen krævede selv at få lov til at udføre administrationen af udskrivningsvæsenet på deres egne godser.

»Dispositionen over det unge mandskab skulle ikke anfortroes amtsskriverne eller herredsfogder (d.v.s. offentlige embedsmænd), men den burde forblive hos proprietærerne selv, som da bedst kunne svare dertil«.

Hvert gods blev da opdelt i så mange lægd på 20 tdr., som det var matematisk muligt. Det overskydende blev sammenlagt med andre overskydende dele fra andre godser eller selvejerbønder til de såkaldte strølægd, som administreredes af amtsforvalteren. I spidsen for hvert lægd uanset, om det var gods- eller strølægd, stod en lægdsmand – en af fæstebønderne i lægdet. Et soldateremne blev udpeget af godsadministrationen til at repræsentere lægdet på sessionen, der fungerede på amtsplan og bestod af amtmand, regimentschef og en af landets fire land- og krigskommissærer. Her foregik den endelige udskrivning af soldaterne efter bedømmelse af den fysiske status. Blot den var i orden, blandede sessionen sig ikke i godsejerstyrets repræsentationer. Soldaterne fik ikke løn som soldater. De måtte som sædvanligt ernære sig ved landbrugsarbejde. Øvelserne foregik derfor blot om søndagen efter kirketid – i landbrugets travle perioder blot hver anden søndag. Dertil kom så 4 kompagnisamlinger og 1 regimentssamling om året.

Tjenestetiden var oprindeligt 6 år. Godsejerne havde i kommissionen stillet som en ufravigelig betingelse, at de altid kunne få en soldat fritaget for soldatertjeneste, når han skulle overtage en fæstegård. De ønskede intet indgreb i deres interne fæstepolitik. Derimod var ægteskab i almindelighed ikke fritagelsesgrund.

Tvang

Den første landmilitisforordning indeholdt alene den tvang for den udskrevne soldat, at han skulle tage tjeneste i sit lægd, sogn eller i det mindste i eksercerpladsens distrikt. Desuden skulle han overholde de almindelige regler om opsigelsesfrister, pas og skudsmål. Godsejerne synes ikke at have krævet særbestemmelser for at administrere udskrivningsvæsenet. Men i det 18 årh.'s senere landmilitisforordninger blev vilkårene for karlene bestandig strammet. Da landmilitisen efter et par års afbrydelse blev genindført med forordningen af 4. febr. 1733 var den forbundet med stavnsbånd for hele den mandlige landbefolkning i alderen 14–36. De måtte ikke i den periode uden godsejerens tilladelse forlade det gods, hvor de var født. Det var altså ikke længere blot den udskrevne soldat, der blev stillet krav til. Officielt stillede godsejeren dette krav for under bødestraf at påtage sig at stille en soldat pr. lægd. Men landbruget var i 1730'erne i krise, hvor godsejerne fandt det vanskeligt at få beboere til deres fæstegårde. Dette stavnsbånd, begrundet i militære hensyn, ville samtidig lette fæstesituationen på godserne. Et offentligt administrativt anliggende fik på denne måde indflydelse på godsejernes privatøkonomiske forhold. Stavnsbåndet kunne også nyttiggøres i direkte klingende mønt, idet det stod godsejerne frit at fritage, hvem de ville – mod betaling. Men hensynet til præsentationen af en soldat pr. lægd satte dog en grænse for den direkte økonomiske udnyttelse. Godset blev idømt mulkt for manglende repræsentation. Stavnsbåndet blev strammet op gennem århundredet, således at det fra 1742 gjaldt fra 9–40 år og fra 1764 fra 4–40 år.

Selvom udskrivningen var baseret på hartkornet, var det alligevel nødvendigt at registrere det udskrivningspligtige mandskab. Det skete i de såkaldte reserveruller, som godserne fik pålagt at føre årligt fra 1724. Dermed fik de samtidig et godt styringsinstrument af den mandlige befolkning på godserne. Det var ikke så let at stikke af fra godset efter indførelsen af denne registreringspligt. Den gjaldt oprindeligt blot i den udskrivningspligtige alder, men fra stavnsbåndets indførelse fulgte den aldersgrænserne herfor. Samtidig skete der en uofficiel udvidelse, idet det var nødvendigt at have kendskab til drengenes opholdssted inden registreringspligtens offi-

cielle start. Der er således i godsarkiverne truffet uofficielle lister over drengbørn i alderen 0–4 år.

Fæstetvang?

Stavnsbåndet kunne man befri sig for ved at fylde 36/40 år, udstå militærtjeneste 6–12 år, købe sig fri eller overtage en gård i fæste. Dette sidste havde som omtalt været godsejernes absolutte krav fra landmilitsens start. De ønskede ikke indgreb i fæstevæsenet. Tværtimod ville de gerne udnytte udskrivningsvæsenet i godspolitisk øjemed. En fæstebonde, som måtte forlade sin fæstegård af økonomiske grunde, kunne ikke rejse, hvorhen han ville. Var han under 36/40 år, kunne godsejeren præsentere ham som soldat igen, uanset han tidligere havde udstået tjenestetiden. Godsejerne i Danmark fik aldrig mulighed for direkte at tvinge en karl til at fæste en gård. Men de kunne altid præsentere ham som soldat og måske via denne trussel tvinge ham til at vælge gårdfæstet. Efter udstået tjenestetid havde han hidtil haft ret til at vælge fæste, hvor han ville. Men ved forordningen af 1. juli 1746 blev der pålagt ham pligt til at fæste gård på det gods, hvorfra han var udskrevet til militærtjeneste. Men godsejeren skulle dog om ad soldatertjenesten for at udøve fæstetvang. Fra 1739 fik han tilladelse til at afgive en gårdfæstenægter til garden – altså hvervet tjeneste. Det stillede dog særlige krav til soldatens ydre. Fra 1741 kunne gårdfæstenægtere også afgives til almindelige hvervede regiment, der ikke var så kræsne. Samtidig skete der en stramning af gårdforsiddernes forhold. De kunne pålægges soldatertjeneste indtil det 45. år uanset reglerne om tjenestetidens længde.

Soldatertjeneste blev således anvendt både som en trussel og en straf i godsejerens privatøkonomiske forhold. Det kan være vanskeligt for os at forstå, hvorledes det var muligt. Hvad var bønderkarlene så bange for? Soldatertjenesten bestod i søndagsøvelser og ca. en måneds samlet øvelse om året. Var det så forfærdeligt? Soldaterne blev – formentlig gennem en afsmitning fra de barske hvervede hære – behandlet hårdt og brutalt. Det var i hvert fald det almindelige indtryk i befolkningen. Selv om de udskrevne hærenheder skulle holdes for sig selv med specielle officerer, blev de alligevel ved flere lejligheder stukket ind i de hvervede hærafdelinger. Endelig var

Bondekarl og landsoldat var, som det ses på dette satiriske stik fra 1774, to sider af samme sag.

(«Den kække, ferme og flinke landsoldat», Odense 1774, fra V.E. Clausen: *Det folkelige træsnit i etblads tryk. 1650–1870*).

der jo bestandig truslen om at blive sendt i krig – efter den egentlige hensigt med et militærvæsen. Selv om vi ikke helt forstår det i dag, er vi formentlig nødt til at tage landbe-

folkningens afsky over for militærvæsenet til efterretning i vort forklaringsmønster.

Derimod har der på dette tidspunkt ikke eksisteret noget lighedskrav i landbefolkningen. Hvorfor skulle byboere ikke også deltage i forsvaret af deres land? Det synspunkt tilhører en senere tid. Et enkelt indlæg i debatten forud for udskrivningsreformen 1788 foreslog dette. Men der var fuld enighed i den bondevenlige landbokommission og debatten i øvrigt om, at landets forsvar var bedst placeret hos dem, der var bedst egnede til fysisk arbejde.

I det foregående er godsejeren blevet fremstillet som ganske despotisk i forhold til udskrivningen. Men han var hele perioden igennem bundet af at skulle stille en mand pr. lægd, hvis han ikke ville betale bod. Hans frihed til at manøvrere/optræde despotisk var således betinget af antallet af egnede soldateremner på godset. Da landmilitsen blev genindført i 1733, bestod et lægd af 60 tdr. hrtk. – Det var således en betydelig mindre styrke, der krævedes fra godserne end i 1701. Men der skete konstante stramninger i det følgende halve århundrede, således at et lægd fra 1774 (frd. 14.9.1774) bestod af 22 tdr. hrtk. Nok skete der en betydelig forøgelse af folketallet i denne periode, men lokale undersøgelser har dog vist, at det ikke kunne følge med forøgelsen af lægdantallet og dermed antallet af udskrevne soldater. Godsejernes råderum blev dermed indskrænket.

Soldateremnets fysiske kvaliteter skulle som omtalt også godkendes uden for godset af en embedsmandskommission, sessionen. Og med hensyn til de fysiske krav skete der en stramning. Soldaten skulle fra 1764 have en højde af 63½ tomme for at opnå godkendelse. Der er mange eksempler på, at karle under denne højde har vidst, at godsejerens trusler om soldatertjeneste var ganske tomme. De har triumferende indtaget en selvstændig/truende holdning over for godsejeren. Det har godsejeren givet følt som utidige indgreb i sine beføjelser.

Godsejeren havde fra starten krævet fuldstændig frihed i sine fæstedispositioner. Han ønskede at udtage, hvem han ville til gårdfæste, uanset om den udvalgte tjente som soldat. Det fik han lov til, naturligvis på betingelse af, at han stillede en anden i stedet. (Der er fundet flere eksempler på, at den nye gårdfæster fortsat stod indskrevet, fordi godsejeren ikke havde været i stand til at stille en anden). Det kunne føre til, at gård-

mandssønnerne og de bedst stillede i det hele taget blev fritaget for soldatertjeneste. Denne kom i så fald, set med moderne øjne, til at vende den tunge ende nedad. Det har samtiden formentlig taget let på. Dog ikke officererne. De ønskede ikke en national hær bestående af de fattigste stakler, der ikke kunne bruges til andet i landsbysammenhæng. Det var yderligere med til at nedsætte respekten for militærtjenesten. Så hjalp det ikke meget, at alle udskrivningsforordninger indeholdt en generel proklamation om, at landsoldaten skulle æres frem for andre i byen.

Det tilføjedes forsigtigt i 1701 forordningen, at der ved gårdfæste først skulle reflekteres på de karle, der havde været enrolleret. Det var et forsøg på indgreb i godsejerens fæstepolitik uden baggrund for at håndhæve det. Anderledes stillede det sig med et påbud i 1764 (frd. 13.4.1764), at ingen måtte udtages til gårdfæster, førend han havde været indskrevet som soldat i 3 år. Men bestemmelsen var ledsaget af en lang række dispensationsmuligheder, som gjorde den illusorisk. Men i 1774 (frd. 14.9.1774) kom bestemmelsen igen indskrænket til et års tjeneste, men uden dispensationsmuligheder. Samtidig var overtrædelse denne gang forbundet med en bøde på 50 rdl., som vel at mærke helt og fuldt skulle tilfalde angiveren af lovovertrædelsen. En virkningsfuld erstatning for et effektivt offentligt anklagesystem! Der er også eksempler på, at lokkemaden virkede.

Stavnsbåndets ophævelse

Formentlig har godsejeren efterhånden opfattet administrationen af udskrivningsvæsenet som en generende byrde. Samtidig blev strølægdernes antal forøget på grund af en del af fæstegodsets overgang til selveje. Administrationen af udskrivningsvæsenet på strølægderne havde bestandig givet problemer. Fædrene gav gerne deres sønner fripas med det resultat, at der ingen soldateremner var tilbage. Samtidig var kritikken af stavnsbåndet hård i den nye bølge af bondevenlig reformlitteratur. Systemet var således under pres både indefra og udefra. Desuden havde de to første folketællinger i Danmark 1769 og 1787 givet administrationen erfaringer i talmæssigt at styre en befolkningsmængde, der ikke opførte sig så statisk som Danmarks jord. Resultatet blev en ny udskrivningslov af

20. juni 1788, som pålagde alle bondesønner soldaterpligt. Der skulle altså ikke mere stilles blot en soldat pr. lægd. Godsejerens afgørende beføjelser blev ophævet. Stavnsbåndet blev fjernet fra godstilknytningen. Men til gengæld skulle bondekarlen have tilladelse af amtmanden for at rejse fra amtet. Denne beføjelse blev ikke administreret efter godshensyn, så derigennem blev forordningen den frihedslov, den fra starten blev udråbt til. Den kom for eftertiden til at stå som et symbol på bondefrigørelsen i almindelighed. Den enevældige konge trådte i direkte kontakt med sine undersætter gennem sine embedsmænd uden noget forstyrrende privat mellemed, som det siges i præambelen til forordningen. Enevældens kongstanke sejrede inden for udskrivningsvæsenet.

Sammenfatning

Administrationen af ydelserne fra godsernes beboere til staten var overladt til godsejerne i den enevældige danske stat. Ydelsernes størrelse – skat og antal soldater – var fastlagt i lovgivningen. De skulle kun leveres til statsmagtens lokale repræsentant, amtsforvalter og session, som skulle godtage ydelsens kvalitet. Det var derimod overladt til godsejerne at indrømme fritagelser etc. inden for godsområdet på betingelse af, at den samlede fastlagte ydelse nåede frem. I modsat fald måtte godsejerne selv bøde for det manglende. Nådeselementet var overdraget godsejeren. Det var tilladt ham at tage godsøkonomiske hensyn i udførelsen af sine offentlig administrative beføjelser. Systemets fordel var, at det derigennem også var muligt at tage hensyn til den administreredes samlede situation. Når hans interesser faldt sammen med godsejerens, har han oplevet systemet som godt. I modsat fald følte han sine muligheder stækkede. Fæsterens store problem var da, om han ejede godsejerens nåde eller ej. Hans situation var da på alle livets områder præget af usikkerhed. Reformperiodens lovgivning sigtede imod at indskrænke råderummet for godsejerens frie skøn. Inddrivning af skatterestancer blev fjernet fra godset. Administrationen af fripas blev ligeledes fjernet, ligesom der ikke blev mulighed for at fritage for soldattertjeneste uden efter opfyldelse af faste kriterier. Bestræbelserne gik således i retningen af administration af offentlig

anliggender ved offentligt ansatte embedsmænd efter faste regelsæt – med andre ord bureaukrati.

Lensbesidderens amtmandsbeføjelser¹⁵

I det foregående er skildret, hvad der kan betegnes som den danske løsning: de private godsejeres mange beføjelser under tilsyn fra en offentlig udnævnt embedsmand. Men over for lensgrever og -baroner slår denne beskrivelse ikke til. De havde også fået tildelt den tilsynsfunktion, som amtmand og amtsforvalter udøvede over for godsejerne. Dog ikke inden for udskrivningsvæsenet, hvor de havde samme beføjelser som de almindelige godsejere. Men i alle henseender sorterede de direkte under centraladministrationen, som så udøvede det direkte tilsyn med deres almindelige godsejer- og amtmandsfunktioner. Denne særlige klasse blev indstiftet i 1671, altså kort efter statsomvæltningen 1660. Det var ganske i modstrid med enevældens tidligere omtalte intentioner på det administrative område. Men kongen ønskede at skabe en ny »super«adel, som han kunne stole på i modsætning til den gamle adel. Den nye lensadel blev indsat af kongen, men dens privilegier gik i arv til den ældste søn i slægten. Der skulle et højforrædderi eller økonomisk sammenbrud til at ændre den kgl. nåde.

Ud over loyaliteten mod kongen blev der stillet krav om store godsbesiddelser – på 1000 og 3000 tdr. hrtk. Der skulle trods alt være en vis basis for at uddelegere de store administrative beføjelser. Men selv det kunne ikke skjule, at de nye grev- og friherreskaber kom til at ligge som enklaver i den nye amtsinddeling. Dette indtryk forstærkedes, efterhånden som amterne voksede – specielt efter amtsreformen 1793. Lensbesiddelserne var ikke lige stærkt udbredt overalt i landet – specielt var der mange på Fyn. Der blev oprettet 32 i hele landet, heraf 11 på Fyn, inden deres totale afskaffelse som administrativ særmyndighed i 1848. Ikke alle de senere oprettede lensbesiddelser fik tildelt den specielle amtmandsmyndighed, men var i administrativ henseende af samme status som almindelige godser. Nye undersøgelser har desuden vist, at i forbindelse med en række nye administrative initiativer på områder, der ikke tidligere havde været genstand for offentlig

lovgivning, fik lensbesidderen ikke tildelt de nye amtmandsopgaver. De gik til den ordinære amtmand. Det blev den administrative klarhed og overskuelighed ikke bedre af for de implicerede parter, så der kunne – ikke mindst for de administrerede – opstå kaotiske forhold, men såmænd også for centraladministrationen, der undertiden havde vanskeligt ved at holde styr på privilegier og ejendomsforhold.

Grundloven af 5. juni 1849 satte et afgørende punktum for lensbesiddernes og godsejernes særstilling på det administrative felt, idet den i § 97 bombastisk forkyndte »at enhver i lovgivningen til adel, titel og rang knyttet forret« var afskaffet. Det var dog, som vi har set i det foregående, blot afslutningen på en lang udvikling, der havde flyttet de offentlige administrative opgaver fra den private administrative udøvelse til det offentlige bureaukratiske system.

Konklusion

Som påpeget i det foregående er det med nutidige øjne let at få øje på godsejernes særstilling. De var i stand til at udnytte deres administrative beføjelser til at fremme egne privatøkonomiske interesser over for de administrerede. Men også kun til en vis grænse. Det var en administration, som foregik på et konkret lovgrundlag og undet et vist tilsyn fra de offentlige embedsmænd. Fra reformperioden i slutningen af det 18. århundrede foregik der en stadig specificering af dette lovgrundlag, således at råderummet for godsejernes frie skøn blev indskrænket. Desuden blev flere opgaver overført til offentligt regi. De mange administrative beføjelser stillede krav til godsejerne. Det var hos dem, der fandtes tilstrækkelig kapital til gennemførelsen af den store opgave at bygge landsbyskoler over hele landet. Det var ligeledes deres likviditet, der blev benyttet til at garantere kongen de offentlige skatter fra undersåtterne. Det var fremfor alt godsejernes administrative apparat, som blev bebyrdet med mange arbejdskrævende opgaver, som den offentlige administration ikke var tilstrækkelig udbygget til at klare.

Det er ikke sikkert, at systemet er blevet oplevet som uretfærdigt af de administrerede. De var vant til at opleve godsejeren som en person, der stod højt over dem. Så længe de

havde sammenfaldende interesser med ham, har systemet fungeret som et værn for fæstebonden. Begge parter var interesseret i fæstegodsets trivsel. Godsejeren kunne i sin administration tage helhedshensyn, således at fæsterens driftsøkonomiske forhold spillede ind på f.eks. administrationen af skatterestancer eller på soldaterpræsentationen. Vidste godsejeren f.eks. at en fæstegårdmand dårligt kunne undvære sin karl, kunne han undlade at fremstille ham på sessionen. Men var der ikke sammenfaldende interesser, og var fæstebonden f.eks. gennem skatterestancer kommet i et særligt afhængighedsforhold til godsejeren, så kunne systemet opleves som snærende. I takt med de almindelige europæiske ideer om frihed og lighed er blevet accepteret i Danmark, er systemet blevet opfattet som mere uretfærdigt både af de administrerede og af den offentlige mening. Det særegne for Danmark er desuden, at det lykkedes det enevældige styre at opløse og reformere systemet gennem en langsom og fredelig udvikling. Danmark undgik revolution både fra godsejere og fæstebønder.

Noter

En oversættelse af denne artikel er publiceret i *Scandinavian Journal of History* for 1984.

1. Flere af de administrative aspekter, der fremhæves i denne artikel, er ikke behandlet til bunds i et enkelt værk. Der vil ved hvert enkelt afsnit blive gjort opmærksom på et enkelt relevant arbejde. Det betyder ikke, at der ikke vil kunne hentes oplysninger eller synspunkter i andre værker. Men administrationshistorie i den brede kontekst, hvori den anvendes her, at den almindelige historiske udvikling betragtes fra og delvis forklares gennem administrations udvikling, er en forholdsvis ny indfaldsvinkel i dansk historieforskning.
2. Kongeloven og dens forudsætninger er behandlet i Knud Fabricius: *Kongeloven*. København 1920. Danmarkshistorien generelt i det 17. og 18. årh. er behandlet i *Politikens Danmarkshistorie* (Gunnar Olsen 1964) og *Gyldendals Danmarkshistorie* (Ole Feldbæk 1982).
3. Henrik Pedersen: *Nogle træk af hovedgårdsbedriften i sidste halvdel af det 17. århundrede*. Historisk tidsskrift 8. rk. 6. bd. 1. og 2. hefte, København 1915.
4. Den danske behandling af fæstevæsenet findes i Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500–1800*. Den danske historiske forening 1978.

5. Emnet er behandlet i
 Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 2. udg., København 1947.
 Harald Jørgensen: De private birkers endeligt. Arkiv 3. bd. nr. 1, København 1969.
 Paul G. Ørberg: De private birkers endeligt. Arkiv 7. bd. nr. 1, København 1978.
6. En undtagelse var atter lensbesidderen, som i perioden 1791–1848 som en konsekvens af sine amtmandsfunktioner også var overpolitidommer, altså appelinstant for birkedommerens politidomme (mindre sager).
7. Emnet er berørt i Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie.
8. Dette vigtige emne har endnu ikke fået sin monografi, men er berørt i de to disputater nævnt i note 12 og 15.
9. Denne indgangsvinkel til kirkehistorien har desværre ikke interesseret danske kirkehistorikere. Emnet behandles dog fra en lidt anden synsvinkel i P. Severinsen: Folkekirkens ejendoms-historie. København 1920.
10. Det mest dækkende arbejde for skolevæsenet i det 18. århundrede er stadig Joakim Larsen: Bidrag til den danske folkeundervisnings og folkeskoles historie 1536–1818 (København 1916 og 1893) 2 bd.
 Skole- og fattigvæsenet i det 19. århundrede, som kun lige er strejft i denne fremstilling, er behandlet udførligt i Erik Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1814. Administrationshistoriske studier 4, Rigsarkivet 1981. Antaget som disputats 1984.
11. Den nyeste behandling af fattigvæsenet i det 18. århundrede er det fællesnordiske værk af Karl Gustaf Andersson m.fl. »Oppdagninga av fattigdomen«. Social lovgivning i Norden på 1700-tallet. Universitetsforlaget 1983. Det er forsynet med et engelsk summary. Det danske afsnit er skrevet af Harald Jørgensen.
12. Grundlaget for dette afsnit er min disputats fra 1983.
 Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. Administrationshistoriske studier nr. 7. Rigsarkivet 1983.
13. De vigtigste bestemmelser om hartkornskatten findes i forordningerne 16.12.1682, 9.6.1683, 11.12.1688 og om ekstraskatten i forordningerne 23.9.1762 og 17.1.1764.
14. Materialet til dette afsnit er også hentet i den i note 12 nævnte disputats.
15. Over dette emne er der i 1983 forsvaret en doktordisputats: Lotte Dombernowsky: Lensbesidderen som amtmand. Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671–1849. Administrationshistoriske studier nr. 8. Rigsarkivet 1983.